

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. S. P. B.

Coll. No. 715

Title Sārabodhinī

Tika on K. P.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 715 Subject : Rhetoric.

Title : Sārabodhinī-Ṭīkā on K. P.

Author : Srī Vatsa Varma Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 9.3" by 4" Extent : 13 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanāgarī

Remarks : Ends
Begin abruptly.

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसप्तशृगनिवासिनी जयति ॥ रामं च नत्वा विदुः नंदं संक्षिप्तं सारं बोधिनीं ॥ श्रीवत्सलशर्मो निमी
 ति व्याख्यां काव्यप्रकाशगां ॥ १ ॥ वाचो गुरुं वाचं ग्रंथः ॥ तदुक्तं ॥ विषयो विशयश्चैव पूर्वपरस्त्रयो नरः ॥ निर्णयश्चति पंचांग
 शास्त्रो धिक्तरं स्मृतं ॥ २ ॥ विषयः संशयो मग्नः ॥ भारतादौ इत्यसंबादो पंचांगानां सत्त्वान्ना व्याप्तिः ॥ यत्रापि च कानिचि
 दंगानि तिष्ठन्ति तत्रान्यानि कल्पनीयानि ॥ तथा च तत्र वैज्ञानिकसंबंधे नैव तद्वत् ॥ यदा संबंधप्रयोजनज्ञानाधीनं शुक्रपत्रि
 यः कतिविषयः शब्दसंदर्भे ग्रंथः ॥ संबंधो वाच्यवाचक इत्युक्तं ॥ सिद्धार्थः सिद्धसंबंधं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ॥ शास्त्र
 र्हेनेन संबंधो वक्तव्यः ॥ सप्रयोजन इति वाक्यात् ग्रंथप्रवर्तते तथा विधिशुश्रूषायाः कारणत्वात् ॥ यत्र क्वापि द्रष्टव्यं
 येत्पादिवाक्येनादृशशुश्रूषायाः सत्त्वेपिनकारणत्वं ॥ मनेवं विधस्तु ॥ यैवं विधवाक्यश्रुतिसामान्यसा
 मग्राः सन्निकर्षादिना नमथा सिद्धत्वादिति ॥ ३ ॥ अस्मिन्निर्णयार्थे ॥ व्यवहितप्रादुर्भावः ॥ विशिष्टो धा
 तो विद्यातः ॥ समासयोग्यवच्छेदो वैशिष्ट्यं ॥ ग्रंथस्यावच्छेदस्याधिकारितया वाग्देवतायाः नोचित्यं ॥ देवतपदस्य
 वाक्परत्वम् ॥ दसः ग्रंथ इति अधिकारिकथनं ॥ परामृशति ॥ सर्वो ह्यष्टत्वेन जनिः संघट्टे ॥ परामृशति स्म
 रतीति केचित् ॥ ननु ॥ अस्पृश्यान्वा नेस्पृश्यान्वेदा स्वेयानुसारित्वात्तावात् ॥ नियतीत्यादि ॥ इ
 वेभरिती जयतीति संबंधः ॥ अमृतो वै तस्य एतेनाराधाराधकभावे पृथी ॥ यदा व्रवेनिमि

राम ॥१॥

॥१॥

तिमिति वायो जना ॥ सप्तम्यर्थे पृथीवा ॥ कवे प्राप्येति क्यल्लोपे पंचमीवा ॥ निर्मियत इति निर्मितः ॥ यद्वा ॥ कर्त
 णिक्तिः ॥ क्रियायां निपतीत्यादि ॥ विरोधोपयोगात् ॥ आदयती प्रकाशयतीति ॥ नवलक्षणपत्तिरिति वाच्यमिदं ॥
 शब्दार्थान्यामिद्वयाः काव्यरूपनिर्मितः ॥ कवावाच्येन स्पृश्याप्यस्य बाधात् ॥ जयसत्त्वप्राप्त्यो नवति ॥ एतादृशस्य
 स्तुतिरूपत्वमंगलत्वं ॥ तद्वदुं निर्मितत्वं पर्यायिनि ॥ नियतीत्यादि ॥ नियतिरदृशं ॥ अत्राप्यदृशोयमनेनियमप्रत्य
 वादाधिक्यं ॥ तदुक्तं ॥ अपारं वाच्यसंसारं विवेकः प्रज्ञापतिः ॥ यथास्मैराचेतविश्वं तथैव परिवर्तते ॥ यद्वानिय
 मिरसाधारणं यमस्तत्त्वतो नियमः ॥ यत्र पञ्चतन्त्रसौख्यविशेष इत्यादि ॥ काव्यमुख्यादिविहितदुर्गमिनि ॥
 वस्तुतस्तु काव्यरूपनिर्मितावदशार्थानलं नास्ति ॥ तपारंशदपि वाच्यं ॥ तत्राप्येनिसानिस्त्रासाधारणस्तत्र
 कपमदशार्थानलं ॥ नचतया सति कवेनिर्मितत्वादेव वरारस्तत्प्रकाशयत्वादित्यवधेहि ॥ सादृश्येति ॥ सा
 दृशसुखं वादोमात्रार्थः ॥ मयस्त्वाये ॥ तज्जनकत्वेन तत्रापचारत् ॥ सुखमात्रस्पृजनिदानं नुदुःखमोहयो
 न्येषां जावानां सुखदुःखमोहात्मेवतासेर्विगुणसुखात्तावात्तेसारव्यवचनात् ॥ यदा प्रत्येयमयस्त्वा
 दिदप्रचुरमित्यर्थः ॥ नास्ति नस्पृशं तत्रा ॥ अन्त्यपरतंत्रापश्चान्ननासमासः ॥ नचनिसुखायां वाच्यस्वरूप
 निर्मितावपरतंत्रामित्यवचनं युज्यते ॥ नचनन्यपरतंत्रामिति ॥ वाच्यं ॥ अनन्यपरतंत्रामसाधारण्येनानन्य

स०

प्रवृत्तयामिहस्यविवक्षणां विविधपुपपन्त्रं नवसेति नवसावसावैरावसेनिसमासः बहुव्रीहिवत्
 संख्यापूर्वकज्ञाद्विदुत्वं तेन न नवसातिप्रयोगापात्तः उक्तप्रविधिद्वारा नाध्यायति न मुखनीवदणानि वि
 यतीत्यादि शक्त्युत्तिहतेस्यविवरणं कारणतायाः शक्तिरूपत्वात् कविनिर्मितस्यैवविशेषानुपादनाखिलनि
 र्मितैरेवावधिलसाचब्रह्मण एव नवतीत्याह ब्रह्मण्येति वाग्विस्तृतिनिमित्तपदव्याचक्षे निर्माणमिति निर्मा
 मयतइतिनिर्माणं निर्माणित्युक्त्वा क्रियापातेत्युत्तिहतेनियमरोहेत्यादि विशेषणसंप्रवात् अथवाब्रह्मणान्तर्नि
 त्तिनिर्माणं निर्माणमेव न सम्यगित्यर्थः अतएवेति यतएवेति निर्माणमाधुनैतत्परणीयं अन्वयासंगत्वापत्तेः अतए
 वस्यैवकारोव्यर्थइति ध्येयं अत्रैवैति निर्मितस्यैवद्वयान्वयं नारतीति निर्मितो ब्रह्मण्येदया चत्तारत्यामाधिकं नासतरोति
 व्यतिरेकानंदारध्वनिः तथारि एतादृशी निर्मितिमादधनीजयतीत्युक्ता एतादृशी निर्मितिरिति न द्विनदणाय अन्वयस्य
 निर्मितः सद्भाषादधीति प्रतीयते तत्त्वज्ञे श्चापवर्षोत्तमैः सान्वृत्तीति व्यंजनैकसाधयेति व्यतिरेको ध्वन्युत्पत्तौ वक्तु
 ध्वनिमाह जयत्यर्थेनेति जयत्यर्थे उक्तं सन्निवेशानुपादसर्वप्रतियोगिबो नवतीति नारत्यासंबन्धित्व
 नानेतदपेक्षया सर्वत्रापवर्षज्ञानसमाप्तसंवितां वेद्युत्तनियमादितिसर्वीति पातिनिस्वस्मिन्नासाध्यापेक्षयाऽप
 र्धज्ञानेवत्तमेवेत्याह नमस्तार आदिपुनश्चेत्युक्ते ननु सवः प्रणतइत्येवप्रामांनत्वरं प्रणतइति तथाविधप्रणतिरिव

राम

सवैः क्रिपतइत्यन अह इतितां प्रसस्यति इति व्यंजनैवेत्यर्थः सर्वोत्तमोत्तमपुपपन्त्रस्यो व्यंजनयैवतभ्यत
 इत्यर्थः नारतिविषयतावध्वनिश्चस्यएव सचाक्रमाख्यध्वन्यंतगतस्तथाचास्मिन्प्रंये एतत्तद्वृत्तिव्यं
 प्रतिपादनीयमिति सूचितं अथांगिनः काव्यस्य प्रत्येकानां परीक्षणं प्रत्येकप्रतिपाद्यप्रत्येकवादिह दित्वा
 हाइति अथारुपत्रयं यत्तदुत्तुपंजनीयं एवं सर्वत्र बोध्यं इह वक्ष्यामि अत्रैवायमिति ध्येयं काव्य
 परीमाणतयतिरोषः तेन काव्यप्रत्येकप्रदानं नानुपयुक्तमिति नावः तनेत्यव्ययतादर्थ्यः अथवा तत्तद्वृत्तिव्यं
 अत्रुपयुक्तं योजनं युक्तं दत्तं नोहो नावोऽव्यवस्थितं नोहो नापातयुक्तोपदेशयेत्यर्थः यथा अत्रुत्तमपदं
 बोधोतीत्यनेन योजनीयं त्वांतासामितेसादिनैवमिह पुनर्व्यतरारविदस्यस्य एवमस्यासतावरपवृत्तार्थं पर
 त्यस्यविवरणं सवृत्तिसादि परत्यस्य व्याख्यानं सद्यस्तेनान्वितं नमनिरसाय सद्यस्तेस्यविवरणं समनंतर
 मेवेति काव्यप्रवणानुपदेवननुयागादिवद्वृत्तं तरेसादनदारा तत्रैव नुमाह रसास्वादि रसश्चास्वाद्य
 तत्राकारयतेऽनेनेति रसास्वादनं विनावादि संयोजनं तेन समुद्भूतं तत्राहुर्दत्तं तेन तन्मात्रापेक्षित
 त्वेन काव्यप्रवणानुपदमेव तस्यैवावत् ननु विषयो परत्वेन सांख्यं तस्यैव वृत्तस्यार विगतितेति
 काव्यप्रवणस्यैवमपि मानदार्ढ्यमपि विद्योतनं न प्राप्त इति प्रवृत्तिसादियथाप्रतीरातुयव्यंतां विनेवप्रवृत्ति

॥३॥

॥ रेवैवेपातिप्रमुसमित्तं ॥ तया ॥ तारेतत्प्रशानायविहितनिषिद्धमणोः प्रवृत्तिनिवृत्तिजननघा
 रासुसमित्तं ॥ सुखाप्यवेवांवेधानान् ॥ तत्रनीते ॥ दृश्यतयाशब्दात्तान्तावेतिनतत्रयः ॥
 अर्थस्यप्राधान्यात् ॥ तदा ॥ अर्थसादि ॥ इदं दुर्वाच्यं तस्योचितरूपं तत्रेह नारा ॥ रसांगप्रवेति ॥ रसांगप्रवेति ॥
 पारोविनावादि योजन ॥ शब्दायैयोस्तत्रावगात् ॥ तदर्थमुपात्तत्वं ॥ अतएवतयोर्गुणीतत्वं द्वावपदविवृणोति ॥
 वविवृणोति ॥ वरादेवोवर्तनाय ॥ जोक्तेनरेति ॥ जोक्तेनराशब्दांतरासाध्या ॥ वृत्तनाविनावादिप्रसायनात्तत्र
 निपुणवृत्तितराचमिसर्थः ॥ इदं द्वावपदयोर्गुणीतत्वं ॥ नक्षत्रावच्छेदकपदं नवा ॥ अत्ररससत्तापादनं द्वाव
 पदवृत्तिं नवेदादिसत्रप्रमुसमित्तसादिद्विवृणोत्यंतरेहमिति बोध्यं ॥ तेनसुखनारमतयाज्ञपुत्रादयोविनेयाप्रव
 र्त्तनीतीत्यस्तुवदादिषुपि द्वावपदयोर्गुणीतत्वं ॥ अतएववृत्ति ॥ सर्वयानत्रयतनीयानिति ॥
 यथायागइति ॥ व्यवहारापदेशोत्तमाज्ञवस्यनद्वयस्यतयोः सिद्धत्वात् ॥ अन्यथावृत्तद्वयनानुपपत्तेः ॥ अत्र
 निसर्वाणिहयोदेव ॥ वंदेपिद्वयस्वादानुतावात् ॥ ननुयतनीयमित्यक्तयत्नस्तत्रारण्येवतनुदितवक्तव्यमितिन
 दात् ॥ अस्येति ॥ इतिनात्रितयपराशरीरुः ॥ प्रज्ञायोगव्यवस्थिनोपारण ॥ स्वयंप्रयोगप्रत्यक्षमेव ॥ क्वचित्क
 जति ॥ वविवृणोत्यंतरेहमिति ॥ तद्व्यावृत्तपुत्र ॥ वविवृणोत्यंतरेहमिति ॥ वविवृणोत्यंतरेहमिति ॥ वविवृणोत्यंतरेहमिति ॥
 योवृत्तेति ॥ आस्वादिपयोगानामा ॥ प्रस्तुति ॥ वविवृणोत्यंतरेहमिति ॥ वविवृणोत्यंतरेहमिति ॥ वविवृणोत्यंतरेहमिति ॥
 विहारापरासः ॥ उदरापरासः ॥ वविवृणोत्यंतरेहमिति ॥ वविवृणोत्यंतरेहमिति ॥ वविवृणोत्यंतरेहमिति ॥

ज. हरीशचन्द्र। ५०

शान्

॥ ३ ॥ श्रीशिव

वेर

त्रिपुत्रिया नित्येव विदुवाकारस्य च संस्तुत्या संनवमये व्याचक्षते ॥ तन्नाशकं विना ब्राह्मणं न वेत
 त्याः ब्राह्मणानां स्मात् ॥ ब्राह्मणास्तमात्रं न ब्राह्मणमिति चेन्न ॥ ब्राह्मणं प्रति ब्राह्मणत्वे हेतुदाता सोपरास्तप्रसंजना
 नौ चित्यात् ॥ नो ब्रह्मस्य ब्राह्मणार्थमाह ॥ स्थाविरिति ॥ लक्ष्यार्थमाह ॥ नो ब्रह्मचर्येति ॥ वत्सो नानंसेन वर्णानां संनदण्डाने
 नन्यथा धर्ममात्रवर्णनैर्ब्राह्मणं संक्षिप्येति ॥ प्रतिशान्तानि नामानि तेषां ब्रह्म ॥ ग्रह ॥ धर्मार्थं ब्राह्मणोदापवर्गचतुष्टयं
 प्रवेक्षणाप्यमाह ॥ विमर्शनादिति ॥ निपुणतां विदुषांति ॥ ब्रह्मनिर्दिष्टेति ॥ उपदेशेन शिष्यो ब्राह्मणस्वाता ॥ त्रयः शक्ति
 निपुणताभ्यासाः समुद्दिता इति ध्यायेन परस्परसापेक्षा ॥ ननु ब्रह्मस्वात् एतानि मुणित्वायेन प्रत्येवं ब्राह्मणं ब्रह्म
 नुत एतद्विज्ञाह ॥ हेतुमिति ॥ एवमवचनोपादानेनैतच्छ्रुत्यत इत्यर्थः ॥ ज्ञात्या प्रतिबुक्तयस्तपदाप्येवमवचनेन त्रिविवयया
 पदसम्बन्धेन प्रत्येकमवसीमन इत्यत्र न व्या ॥ प्रतिनैव कारणं नापरोक्षतायां विनापि ब्रह्म न ब्राह्मणोदादि साह ॥
 यत्र त्रयः समुद्दिता ननु ब्रह्मस्वात् तत्राप्येवमति प्राप्नोति हेतुर्न हेतुवद्विद्वत्तिमपि संगमयंति ॥ अत एवाक्तं ब्रह्म
 वा तद्रूपमिति प्रवेक्ष्य इत्यनुशासनात् ॥ अक्रष्टं बीजमित्येवोक्तमिति ॥ तत्रावप्रतपमनन्यथासिद्धिनियतपूर्ववर्ति
 नन्यथाश्च न तया जावद्विद्वत्तत्वात् ॥ अत एवाक्तं ब्राह्मणमुक्त्वा स्वरूपमाह ॥ ननु ब्राह्मणानीति ग्रंथस्वरूपमपि वर्णयंति ॥
 निचवा जेदे प्राप्नोतीत्यर्थस्तपो ॥ सत्त्वान्नद्यानि चरः ॥ अत एव जन्म जन्म यदन्त्यस्तमिति वाच्यं ॥ अन्यो न्याश्च यावत्
 सिद्धिद्वार ॥ एते त्रयोः कल्पनं तस्मिन् ब्राह्मणत्वमिति तदोपाविति ॥ तत्राह ॥ इति शब्दार्थयो रूपोपादानयो वाप्येव ज्ञाने

राम०
॥६॥ शिव०

नुवीज्ञानस्योपायसं नवेन किं मत्तर्गुना स्फाटयेत् नैतिवत्तुं शक्यते न योपि श्रुतिपुत्रा
ह्यादय एव स्योरे प्रमाणा मिति ॥ नृश ॥ नृवितं वितं उपसर्जनी नृते ॥ ना ॥ यदस्यानिसरणाप प्रोपितो
नं पु नृयसमागतां प्रतिज्ञाचि हूते ॥ चि शेषे स्याद ॥ हूतीति हूतस्य मिथ्यानाप एव नावृत्ति ॥ हूतेन नृससि ॥
सर्वीति प्रसूता ॥ एम सियं संज्ञो धागम्य तस्या त ॥ उदय्य कार्या निर्वाहणायान्मिथ
रमण न च बांधव नृस्य प्रधापिडा नृवति तन्न जानासि ॥ तस्य नाचा त्रिणा त्रिधि
लेन प्रसिद्धस्य डो ॥ धमस्य नी च कार्य कर्तुः ॥ ॥ प्राधात्रे येति ॥ अधमपदा तरोपे
ह्यप्रातृतार्थं वांजकत्वेन प्राधान्यमत्र केचित् ॥ अत्रस्तन तरे निःशेष चूत
चंदनं तस्तन संध्यादि ॥ तत्र तथा विधनाय क करण राम शीयो भागात् ॥ एवं व
मधरः वराष्टः तत्र रागो निःशो नृपु पूर्वोष्टि तत्र चूंवन निषेधात् ॥ एवं तेन प्रथ
चूंवन निषेधात् ॥ दूरत एव निरुजरे ॥ एत सं सं वरत एव सं नृवति नृस्य
नृसानं वे सवा वछे दे नृव नृव नृदि स्या दितया विधन चंदन च वरा
वनादी नारतैक साध्यानास्तान कार्यत्वा बाधेन स्वातुंगता सीत्य त्रिषेधेना तासा मत्र

राम०
॥६॥ शिव०

विधिश्च सुते ॥ नृव निषेधे धैयिक यत्तु ह एति वागो ॥ अस्याप्यपत्रे ॥ एतुमिति प्रजाजना नृव
सति नमधर्मि ॥ अक मत्रपि नमण त्रिधु नि र्द्व्या स्यादिति व्याच्यं ॥ तत्र चरमण दो बाधा
नृवता एव ॥ हूतु तरादि प्रसंधात्रेन बाधप्रतिसंधात्रेन लक्ष्य एव वरपका म्या ॥ वस्तुतस्तु
तथा विधाना प्रविचंदन च वनादीनां स्तान कार्यत्वं सं नृवत्वेव ॥ तथा हि ॥ वापि स्तानुंगता
सि नृस्य हं एव तच्च विशिष्ट वापी पदां पदना ह्यते ॥ तथा च स्त तरे एव निःशेष चं
दत्र चूति नृस संध्यादिषु ॥ वापितो रस्य जना कोर्णतया तथा विधमा जना सं नृवत एव
त सं नृवात् ॥ तथा पूर्वोष्टि स्य नृसु तथा बहिरुक्तु ल सं बांधाना वा नृतत्र निःशेष रा ग चूति किं
थेव एवो ज्ञा मे नृव नृव कु ल ज सं बांधात् ॥ तथा स्तान कार्यत्वं पुद्गलाने नृम मत्रां ज नृ
हितं किं दूर त एव सदि रूपेण स्तान कार्यत्वं स्य सं नृवा बाधा नावा ॥ कथं लक्षणा
किं दूर त बाध मयै शिष्टा द्यां ज नृवा तथा ॥ तं दितिक प्रवरं पुगता साति प्राप्ता येन
उपतद्वति ॥ तं दितिक प्रवरं ॥ अत्र नृव वं विधेय स्या कार्यत्वं स्यात् ॥ नृवत एति ॥ क ग म नृता
मयो नृमण स्या तत्र लक्षणेति वागो ॥ निध्यानाय कार्या स्तान नृका श नृमुख नृव नृव
त्रया मयो वा ॥ मितास्त नृगता सीत्य त्रिधु क मुः ॥ नृगता सि ॥ अत्रिधु गता स्या वे मयो ॥ तरेति
कमे वे मत्रे व का गता स्या म नृतरे यो नृद स्या ॥ वा का ॥ हिम ले विज दित्य ना ॥ हिम ले
नृगुण भूत व्यं ग्यता ॥ यथा तथा भूता मित्या दो ॥ अत्र स्या नृत हायो बाध वृत्तु ध्यायि ॥

२५

विप्रियञ्चतत्रदुर्विधोऽस्मत्तुरक्तमित्युक्तमेवमयेवंविधं नृणां त्रयमिति
व्याहृतुं केविप्रलंभे संचारिते च ध्वनिः तदनुगुणश्च दूतासक्तगच्छेत्तत्रमवत
दीनां च वाच्या २५ नोपगच्छेत्तत्रमवतत्रावा नां संचारिता लक्ष्मि रत्नेषां या
तेजका नात्रिर्विचो लक्ष्मि मवतत्रावा २५ नोपगच्छेत्तत्रमवतत्रावा नां संचारिता लक्ष्मि रत्नेषां या
मण्डपेयं तेन चित्रेनातिशयसिः वा व्यतिती ॥ वा ॥ आदरतिशयश्च तस्य समेत
प्राप्ते ॥ आये त्वेवाध्या ॥ आमेति ॥ तत्रुत्तरोऽथः स नाथायुक्तः ॥ अवतीति तत्र
मानयपदो न दर्शितवैवैर्पयोरविना नावः स्वयते ॥ अत्रमंग्येन सेवकतत्रे
न विप्रलंभो भास्ये सेवा व्यवहनकोतिप्रालिभुखेनेव परिपोषमिति तन्मुखे
हितोऽथो न स्यात्तुल्य भूतत्वमिति ॥ अस्यां तदालिकमंग्यापेक्षया गणी भूतत्वम
त्वरस्य सापेक्षया तुरस्य न चिप्रितव्यं ॥ अतएव सर्वेषां काव्यानां रसश्च
त्रि। अमिति महिमदगनचे वक्ष्यते तत्रोऽर्धत्रिलं न स्यादास्त्वादापेक्षया तया
रमिगुणा र्जकदिति चेदेवमेव। वी ॥ अतः प्राया ज्ञानात्रेण तयोर्धनित्वं ॥ अस्या
नापेक्षया च्युता भूतत्वमिति प्राप्तेति ॥ अत्रमंग्यं चित्रमिति सामान्यलक्षणे
राष्ट्रं चित्रमर्थं चित्राचित्रमिति विभागो चित्रपदोपपत्तिना त। चित्रपदार्थ
माह। स्वच्छं दिति मन्दाकिनी वीर्युषा

रामः

॥ ७ ॥ शि०

पृष्ठ

कमहायज्ञादिति संस्तोत्रं विधादिसन्धयः ॥ स्वच्छं दस्वाधीनं ननु वातादिपदतंत्रं ॥ उच्छृज्यं बुविशेषणं कृच्छेजल
समीपे। तत्रोत्पन्ननात्तद्वत्तुर्विनिष्ठा तमप्यतदितरतः श्रुतपरपरतया मूर्च्छाद्भवन्मो होवैचित्यविस्म
ये येषां दुर्दरः पर्वतविशेषः तस्य दमंदैः धीयस्या स्तामित्वा विवृणुति तज्जन्त्रिगमनेन देधेन नुतया
जलस्य गतं तेन वेगातिशयः। वे चित्रमदा विनीगणादुदरो भेदो ननु पर्वतविशेषः तस्य दहिणादि
गिरित्वेन गंगासंबंधाभावादित्युक्तः ॥ अदृष्टाः परिहारे श्रुत्या दिवंतः द्रोहः पीतमउद्वेगमाधि
क्यं। तन्मयस्य कृतयेतरंगस्य एव निविडुस्त्रिधो महोद्वारो यस्याः अर्धं चित्रमाह। विनिर्गतमिति।
मानदश त्रुणां प्राप्तेः खंडमित्राणां मानस्य दातां यद्यपि स्वच्छं दस्त्रुमपातनादिना न घृतराद्य
तिरेकः प्राह। अत्राये चनेन चतीर्थं तराद्यतिरेकस्य मदात्रिनी विषयो भावं प्रतीयते तत्रमदात्रिनीत
द्रुणां प्राप्तेः खंडमित्राणां मानस्य दातां यद्यपि स्वच्छं दस्त्रुमपातनादिना न घृतराद्य
चित्रमत्वादेरस्य अवहितत्वमिति। स्फुरप्रतीयमानं परहितेन चित्रत्वं तस्या विनिर्गतमि वसत्र
यद्यपि हययो वस्त्रवीर्यासः प्रतीयते ॥ तत्रमदात्रिनीतं प्रतीयते ॥ तत्रमदात्रिनीतं प्रतीयते ॥ तत्रमदात्रिनीतं प्रतीयते ॥
मुनावः ॥ यदृष्टासंचरणम्याधुनिः संचारिणानि तयाप्येहादिनचमत्तरातस्येव तद्विना चित्रत्वं ॥
त्रवेचनं ॥ चित्रं न कदापि नैः ॥ अत्रमदात्रिनीतं प्रतीयते ॥ तत्रमदात्रिनीतं प्रतीयते ॥ तत्रमदात्रिनीतं प्रतीयते ॥

तदुपाधि ता प्रतिपाद्य प्रतिपाद्यै एक जाव संबंधे न डिह्यार्थवत्तेः। न च स्वस्वज्ञाने तस्वज्ञानस्य कारणात्वेऽपि ता श्रय इति वाच्यं। विधिश्च ह्यत्र विशेषणज्ञानकारणतावत्कारणतावत्त्वे कजेदमायसमाधियमा नत्वा त। विधिश्च ह्यत्र स्वपि। विशेषणज्ञानत्वेन स्वज्ञानत्वात्। मिश्रास्तु। युगपदनुपस्थितं पुनरुक्तं कथं संबंधपरिच्छेद इत्यत आह। संसृतेति॥ अत्र हेतु इत्येति॥ अंतर्बलबुद्धौ प्रतिस्विद्ध संसृष्टोपनीतेषु वलैः पुराणैः संबंधपरिच्छेदस्याहुः॥ अन्ते तु स्वस्वज्ञानं संप्रति संज्ञायादिस्वप्रत्यक्षानंतरं स्वविशिष्टां प्रतीतिः प्रत्यापयति॥ तत्र स्वप्रत्यक्षज्ञानायाः स्वविशिष्टाधिपः॥ पूर्वत्वात्पुनः॥ तदुपाधितया विषयीतेते। नैवंगवादिपुनरिति पांशुं तात्पादिविशिष्टा बोधनात्॥ वेधम्यांतरमाह॥ सहेतुति॥ पूर्वपूर्वप्रयोगदर्शनात्पुनरप्रयोगज्ञात्वादिपुनरुक्तं क्रमः सोमोयनास्ति॥ तत्र हेतुमाह॥ पदधेयं चेतीत्याहुः॥ पदभाषादिनामिति॥ परमाणात्वादीनामित्यर्थः॥ गुणमध्यपहं॥ अणुमहदीर्घस्त्वंचेति रूपः॥ पदिनाधिपमिति॥ पाणिनामा च वेधो विक्रमनसिमा धाविशेषाधानं चुरिति स्वमतमिधावा। गुणस्यामिति। तथा यत्तत्रेति तीभूतं प्रत्यक्षज्ञानं परमाणादिपुनरुक्तं नागुणशब्दस्यमिति शेषः॥ ननु गुणादिना प्रतिधमि वेधम्यदर्शनेन नानात्वेन तत्र शक्यं

॥१११॥

किंचदानं स्वप्रवारापत्तिरित्यत आह। गुणक्रियेति वस्तुत इति। प्रत्यक्षज्ञानेदग्रहस्य बाधितत्वादाश्रयनेदनिबंधन एव तदुद्देश्यार्थं जातिरेवेति व्याचष्टे। हिमेत्वादिपरमार्थतो जिनेषु अबाधितता रतमप्रतितिरिति शेषः॥ गुणतुलनादिति। वेधम्यदर्शनाय यगुणपक्षे रूपपराधृतिः तदुत्पादिपाके वैकल्यं आदयरोपत्तिरिति नैकता। बाजहृत्पादि। स्वरवैजायेन नेदप्रदर्शनाय। प्रतिहृत्पादि। स्वरकालोपलब्धमेतत्। चकारः। योक्तुं सन्नु अर्थवत्कारस्तु सार्थगतज्ञासोर्वादिने देनीवैकल्यार्थः। केचित्तु रवार्थं पाशहृत्पादि। शब्देति शब्दानंतरं योज्यं। शब्देति बाधेपि जातिमिदिरित्यर्थः। स्यादुक्तं तदिति। जातिमाह। अयं विशिष्टशक्तिवादः॥ अपोक्तं तद्व्याचष्टेति। तद्विज्ञात्वादयो विनवक्रव्याः स्यत आह। अत्र हेतुता उपाधि शक्तिवादोपधेयस्य व्यंग्यत्वं स्यादिति तन्मतानुपादः॥ अत्र हेतुपयोगी। उपाधित शक्तिस्तु प्रतिकूलप्रायेति तदनुपादः॥ यावत्कस्यापि बाधितत्वेन तमाह। अत्र हेतुता। नानार्थव्यं ज्ञानावरणा यमुख्यरति। नुचि आहो यो धुमुख्यः। प्रथमप्रत्यायकः। आचन तथा। अत्रिधेयार्थप्रतीतिव्यवधानात् अत्र पदज्ञानात् सर्वबंधस्मरणं ततः संबंधिनोऽर्थस्योपस्थितिः। व्यापारिहृतज्ञानविषयः

वेन संबंधस्य व्यापारता। कारणज्ञानविषयत्वेपदस्य करतावत्। आहूतिर्वेतिरूपयितव्ये तदुपा
धिं लक्षणां निरूपयति। मुख्यार्थबाधरत्यादि। क्रियाशब्दव्यापारः। शाब्दार्थजनानां यरणायमु
ख्यार्थबाधरति। ताभ्यर्थविषयान्वये मुख्यार्थतावच्छेदकप्रकारेण मुख्यार्थप्रतियोगितावि
रहः। ननु मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिमात्रं। अत्र स्वार्थोपपत्तिः। विद्यमाने तत्र छत्रिणि पौंती
त्योर्दोषकस्यार्थवादित्वेनैवान्वयोननु छत्रित्वेनेति नाव्याप्तिः। असंबद्धे लक्षणा यामतिप्र
संगरति तद्योगरति। वस्तुतस्तु योगपदं प्रमाणेतरा नुष्ठापकसंबंधपरं। तेन धर्मप
दाव्याप्तिर्यसंबंधेन वदितुं नैव संगतः। तस्यानुमानोपस्थापकत्वात्। हेतुं विना लेख
णायामतिप्रसंगरतिरुद्धितस्यादि। अथ विकल्पे। कृतिः प्रसिद्धिः। योगप्रवादः
प्रयोजनादिति प्रयोजनमुद्दिश्य यत्रोपेपंचमी। नचेवं हेतुद्वे विध्यः ननु गमर
ति। अत्र मित्राः अन्यतरत्वेनानुगमनित्याहुः। वस्तुतस्तु रूपमात्रसहस्रतप्रयो

॥१२॥

१५

४५-

जनाभावाभास्येवेतद्वलेननुप्रवेशानानुगमः केचित्तु कृतिप्रयोजननेदकेनस्व
रूपनिर्वाहके प्रकृत्ये प्रवेशेऽननुगमना समुदायेनायं नवादित्याहुः। लक्षणापदयोगदर्शयति। अत्रो
र्थेति तत्त्वतस्तुतिरुक्तं तादाख्याते। यद्वेति क्रियाविशेषेण। यद्यपि तद्वयं यथार्थः। लिङ्गार्थेति व्यापारः हे
तुशब्दस्य नाधप्रतीतिहेतुः शब्दव्यापारोऽप्येवार्थः। अत्र शब्दकृत्यसंबंधस्मरणेनैव व्यापारो ननु शब्द
संबंधतस्य शब्दव्यापारस्योपायात्। तत्र शब्दव्यापारस्यैव लक्षणे व्यापारी नूतज्ञानविषयत्वादेवेत्य
कमेव। ननु शब्दप्रवाहबाधादिमंतरेणैव तीराचर्थे बाधयदु। तत्कथमत्रिधौ नानेदत्तप्रमाणम्। अत्रो
रोचितेति। आरोपितायां तरार्थनिष्ठा मुख्यार्थप्रतीतिर्यावद्विहितप्रतीतिर्यावद्विहितप्रतीतिर्यावत्। अत्रिधे
यार्थबाधकसर्वकस्या तस्या इति नायः। हेतुं लक्षणास्वरूपकथनं यद्वेयं दृष्टिर्मुख्यार्थनिष्ठा व्याधितेन
तेन स्य संबंधि बाधनोत्तराव्येवा रोप्यते तद्विहितमुख्यार्थस्य बाधकत्वात्परं परयाः अतएव शब्दोप
यादि को लक्षणे को व्यवहार इति। ऊर्ध्वरातीति यो गि कोऽथो मुख्यः दृष्टान्तयेत्यर्थे प्रिति मुख्यार्थव्यापारः।
गमादिना प्रिति निर्विषेयनसामानाधिकरण्यात्। यद्विशेषाणां सामानाधिकरण्यात्। तत्राधिकरणसामेन
वर्णोर्ध्वहेतुहेतुमेवावः कुशलाहीणयते गृहणममतः। यद्विद्यागमरति विवेचनं क। चिकुं १२ अश्वत्थप
नलक्षणापदस्य प्रयत्नं निनिनिन्यात्। व्यापारणव्यत्यये स्तुत्याधुना तर्धकसात्। प्रयोजनप्रसि
लक्षणापदस्य सामेनाव्यापारो न वेन योगस्याप्योजकत्वात्। अत्राध्यागोः शब्दे इत्यत्र प्रतीतिप्रदे
क्षणापदात्। गमर्धप्रत्ययेन गमनकनदिव्युत्पादनशब्दप्रत्ययतद्वाधात्। तेन कलिगः संहेति
इत्यपि लक्ष्यं नित्याहुः। तन्मप्रद्वि। लक्षणे दोषे निधाते। ननु मुख्यत्वेन शक्तिग्राहकत्वात् ननु न कृणा

का. ५००१०

का

तथेति। गंगायास्तदेत्यर्थः तथा प्रतिपादनात्मानं इति। अथ नान्यशब्दप्रयोगमर्थवाच्यमिति
न्यायात्॥ ५॥ अहरीशं क
कोटुणादयो बहुलप्रिये के नैव यस्तत्रेण सुत्रिना त सुत्रणात्। मंडयं प्रोजय कुशं कुयजयेति प्रयोगान्ताप्ये न
वर्तिः प्रपतैतपदशो मेलु गुरु विशेष सार्धपादिकु य विशेषे कुशलपदवत्तु कौ व। पंकजपदस्य
पञ्चलशक्त्या कुमुदादौ प्रयोगवारणमिति कुशलपदे यौगिको धोत्तुरव्यतिशया धुक्ते ॥ कलिंगः
साहसिक इत्यादिभुक्ते ॥ तदपि नुक्ते ॥ तत्र कलिंगे देशस्त्वा नां स वैष्णो मेव मारु प्रिक युगो हः रूपमो
जनका नाम लक्ष्मी करणात् ॥ प्रयोजनवृत्तिः विजुते ॥ स्वसिद्धमिति ॥ स्वार्थं च यस्मि
र्थमिति र्थः प्रसाहेपः प्ररोक्षोपने ॥ प्रसाधमिति ॥ प्रस्थाशक्यस्या च य बो धाय स्वस्वमपरा
स्वार्थदानं स्वार्थता गइतिया वैवत ॥ प्रसाधमने पं स्वार्थी कुराण प्रवाहं च दिज्यगंगायादि
नातिशयादिवाधनादिति परमार्थः एवं च स्वार्थपेति स्मार्थे प्ररोक्षोपनेति कुराणानं स्वार्थ
एतानेन प्ररोक्षोपनेति लक्षणे ॥ एते एवाजले हस्वस्वार्थे अत्र जहं हस्वार्थे धिया मिति द्वयो
तीयां तात्पर्यार्थं बहुधा ॥ हि एवमजहं हस्वार्थे अपि बो धा ॥ अतः ॥ अतः इति अतः ॥ श
दः ॥ कथं ने स्यादित्यस्त्रे हं व्यक्तिरा द्विपते। व लक्ष्यत इत्यर्थः हीराशक्तिरिति ॥ नाप गृहीतवि
शेषणा बुद्धि विशेषेति शोपनायतेति विशेषणं प्रत्ययं विरामान्। शब्दकुक्षिकर्मणा विर
न्यव्यापारा नावादि र्थः। न वा के रुदिति ॥ देवदत्तादिद्या धुनिक संता कपेष्पदेन रुच्य जावे न
लक्षणाया अप्रवृत्तेर्या क्रिमात्रेन लक्षणेति नावः ननु तस्यापि नापदापि कुक्षिरहितप्राय किंचि
त्तत्र प्रयोजनमस्ति संवत्तयेनोपवेरोत्तरमाह व्यस्य चिना नावा ॥ चेति ॥ अक्षिप्यति ॥ कुमावते ज
तिव्यक्त्या श्रिता जा त्वादि धुमानं नवे न लक्षणेत्यर्थः। न वा कुक्षि मिति वार्थं नितशच्छ्रमा

रामचंद्र

१३

१६